

ПРО ЕТИКУ ПРИВАТНИХ НОТАРІУСІВ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЇЇ ПОРУШЕННЯ

Проаналізовано окремі положення нормативно-правових актів, якими врегульовано питання етично-моральної відповідальності приватного нотаріуса та підстави анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса за порушення морально-етичних норм. Авторка вказує, що питання етично-моральних принципів діяльності нотаріуса та відповідальності за їх порушення зумовлено як зміною законодавства в Україні, так і турботою міжнародної спільноти за стан авторитету корпусу нотаріусів. Доведено й обгрунтовано суперечливість окремих приписів Правил професійної етики нотаріусів України щодо норм права. Це дає підстави стверджувати про недосконалість, поверховість Правил та необхідність прийняття нових виважених нормативних актів з цього питання.

Ключові слова: відповідальність, етика, мораль, нотаріус, правила, свідоцтво.

Проанализированы отдельные положения нормативно-правовых актов, которыми урегулированы вопросы нравственно-моральной ответственности частного нотариуса и основания для аннулирования Свидетельства частного нотариуса за нарушение морально-этических норм. Автор указывает, что вопрос нравственно-моральных принципов деятельности нотариуса и ответственности за их нарушение обусловлено как изменением законодательства в Украине, так и заботой международного сообщества о состоянии авторитета корпуса нотариусов. В статье доказано и обосновано противоречивость отдельных предписаний Правил профессиональной этики нотариусов Украины нормам права. Это дает основания утверждать о несовершенстве, поверхностности Правил и необходимости принятия новых, взвешенных нормативных актов по этому вопросу.

Ключевые слова: ответственность, этика, мораль, нотариус, правила, свидетельство.

Several issues of normative legal acts, regulating the problems of moral responsibility of a private notary as well as the bases for the cancellation of the Certificate of a private notary for the infringement of moral and ethical standards, are analyzed.

Keywords: responsibility, ethics, moral, notary, rules, certificate.

У ході нотаріальних дій здійснюється майже безпосередній вихід на людську долю, відбиття загальних принципів у конкретній поведінці тих, від кого залежить вирішення питань життя, здоров'я, свободи і гідності людини. Реалізуючи свої посадові обов'язки, приватні нотаріуси висувають до громадян високі вимоги щодо реалізації закону, а іноді і втручаються у царину їх особистого життя. Тому стає цілком зрозумілим і справедливим формування системи вимог професійної етики до самого приватного нотаріуса, позаяк вимоги морального плану може ставити лише людина з високими моральними якостями. Таким чином, питання етики приватних нотаріусів, їх моральності набуває в сучасній дійсності надзвичайної ваги.

Останнім часом можна вести мову про тенденцію інтернаціоналізації етичних вимог, які відносяться до приватних нотаріусів. Вони носять узагальнений характер, формулюючи лише бажану кінцеву мету – безсторонність, справедливість, незалежність приватних нотаріусів.

Визначення статусу і посади приватного нотаріуса в Україні дано у певній відповідності з Резолюцією нотаріальних організацій країн-учасниць Європейського союзу, прийнятою 22–23 березня 1990 року в Мадриді. Згідно з цією резолюцією,

нотаріус є посадовцем, діяльність якого регулюється нормами публічного права, якому держава передає повноваження створення офіційних документів. При цьому нотаріус забезпечує зберігання, підвищену доказову силу і виконавчу силу документів, що складаються ним [1, с. 95].

На міжнародному Європейському рівні діє Етичний Кодекс нотаріусів Європи, прийнятий на конференції національних організацій нотаріусів Європейського союзу, що відбулася 3–4 лютого 1995 року в Неаполі.

У цьому Кодексі сформульована сукупність норм, загальних для всіх нотаріусів Європейського союзу. Зокрема, Кодекс зобов'язує забезпечити:

- 1) лояльність і бездоганний моральний вигляд нотаріуса;
- 2) неупередженість і незалежність нотаріуса;
- 3) збереження таємниці нотаріальної дії;
- 4) юридичну і технічну компетентність;
- 5) колективну рекламу як “інформування споживачів про нотаріальні послуги”;
- 6) вказівку професії, імені та прізвища нотаріуса.

Аналогічні положення закріплені й у ряді інших міжнародних документів. Тому незалежність нотаріату, що забезпечує незалежність дій і рішень нотаріусів від будь-яких позаправових чинників, виступає не тільки державним, правовим, а й моральним ідеалом демократичного суспільства.

Соціальне значення високоморального становища приватного нотаріуса є надзвичайно великим і важливим. Багато моральних якостей його як провідної фігури у правозастосуванні відіграють роль політичних.

Законодавство правової демократичної держави про нотаріат повинно бути сповнене морального змісту, стояти на захисті моральних цінностей, які існують у суспільстві. Суть професії приватного нотаріуса полягає в тому, що він повинен мати моральне право вирішувати долю інших людей. Суспільство може довіряти приватному нотаріусу лише за умови, що він не тільки високоосвічена, але і добросовісна та порядна людина. Тобто перш ніж говорити про відповідальність приватних нотаріусів за неетичну поведінку, необхідно підкреслити, що нотаріальна діяльність має бути високоморальною, оскільки, якщо вона ігнорує поняття моральності, то не є правомочною за свою діяльність у повному сучасному розумінні цього поняття.

Оскільки нотаріальні дії здійснюються безпосередньо приватним нотаріусом, можна говорити про його моральну культуру як про один із аспектів загальної культури приватного нотаріуса, що характеризується системою моральних цінностей, які формуються протягом всього його життя й виступають головним критерієм у виборі моделі, мети, засобів здійснення поведінки, а також домінуючого мотиву будь-якої свідомої діяльності.

Гусарев С. Д. та Тихомиров О. Д. до системи моральних цінностей відносять сукупність стійких знань про добро, зло, справедливість, несправедливість, про наявність певних норм та принципів моралі, переконаність у необхідності виконання цих правил, морально-чуттєве ставлення до випадків порушення цих правил, готовність стати на захист основних моральних ідеалів і особистими діями втілювати їх у практику життя [2, с. 487].

Усі моральні почуття стають усвідомленою потребою людського спілкування і після багаторазового їх прояву в діяльності приватного нотаріуса закріплюються за ним як система моральних якостей. Найбільш вагомими моральними якостями приватного нотаріуса, які можна назвати визначальними у здійсненні професійного обов'язку – ті, у яких виявляються: а) ставлення приватного нотаріуса до своєї Батьківщини та свого народу; б) почуття обов'язку, особистої відповідальності за справу; в) власне моральні якості: справедливість, чесність, правдивість, почуття особистої гідності; г) культура спілкування приватного нотаріуса під час здійснення своїх обов'язків, серед колег та в побуті.

Найважливіша моральна вимога до діяльності приватного нотаріуса – справедливість. Суспільству і кожній людині потрібен не будь-який приватний нотаріус, а

справедливий, який стоїть на боці правди й активно її захищає. Несправедливий приватний нотаріус може спричинити шкоду як окремій людині, так і всьому суспільству загалом. Справедлива та нотаріальна діяльність, де і нотаріус справедливий, і застосований ним закон суспільство визнає справедливим. При цьому вимога щодо справедливої нотаріальної діяльності стосується як рішень приватного нотаріуса, так і процедури їх прийняття. Вона полягає в тому, що нотаріальна діяльність повинна бути рівною для всіх. Ця вимога настільки важлива, що вона спеціально закріплюється в законі і фіксується в моральній свідомості суспільства. Приватний нотаріус має бути об'єктивним. Ця моральна вимога є однією з найбільш необхідних. Необ'єктивний, тенденційний приватний нотаріус нездатний здійснювати нотаріальну діяльність, оскільки він спотворює саму ідею цієї діяльності і сам може перетворитися на засіб сваволі [3, с. 186]. Зазначені вище та ряд інших моральних цінностей покладено в основу Конвенції з прав і основоположних свобод людини. Права і свободи людини неможливо забезпечити там, де недотримуються базові моральні принципи.

Здійснювачем нотаріальної діяльності є нотаріус, і тому від нього, від його позиції, від його поведінки головним чином залежить сприйняття якостей нотаріату суспільством і кожною людиною зокрема. Він повинен бути прикладом законслухняності та порядності і завжди, на службі і в побуті, поводитися так, щоб зміцнювати віру громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість нотаріуса.

Етика приватного нотаріуса та відповідальність за її порушення не є для України чимось новим, незвичним, внесеним останніми десятиліттями в наше суспільство західними “вітрами змін”. У законодавстві України механізмів, котрі підштовхують приватного нотаріуса до високоморальної поведінки, багато, але одним із найвагоміших є інститут відповідальності за порушення правил та принципів етики нотаріуса.

Згідно з підпунктом “і” пункту 2 статті 12 Закону України “Про нотаріат” [4] (далі – Закон “Про нотаріат”), свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю (далі – Свідоцтво приватного нотаріуса) може бути анульовано у випадку неодноразового порушення нотаріусом правил професійної етики, затверджених Міністерством юстиції України.

Це анулювання можливе за рішенням Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату, прийнятим на підставі подання Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі.

Згідно з підпунктом “з” пункту 2 статті 12 зазначеного Закону, у випадку неодноразового порушення нотаріусом правил професійної етики Свідоцтво приватного нотаріуса може бути також анульовано за рішенням Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату на підставі подання Нотаріальної палати України.

Законодавчі норми так вибудовані і так сформульовані, що за логікою Закону “Про нотаріат” для приватного нотаріуса існує дві етики: одна – та, що затверджена Міністерством юстиції України у спеціальних правилах, а друга – та, якою керується Нотаріальна палата України.

Характерно, що ці два підпункти у пункті 2 статті 12 Закону “Про нотаріат” внесені одним законом від 6 вересня 2012 року [5].

Логіка законодавця зрозуміла. Він у такий спосіб наділив Нотаріальну палату України правом контролювати поведінку приватних нотаріусів, але зробив це недолуго, оскільки вніс суперечливість в поняття етики нотаріуса, створив враження, що можливе існування двох етик.

На нашу думку, Нотаріальна палата України також повинна застосовувати правила етики нотаріуса, затверджені Міністерством юстиції України. Але це повинно бути закріплено в законі. Оскільки цього немає, то виникає враження подвійних стандартів.

У січні 2008 року в Україні був прийнятий Кодекс професійної етики нотаріусів України, затверджений 17 листопада 2007 року рішенням Конференції Української нотаріальної палати. 14 березня 2013 року наказом Міністерства юстиції України

затверджені Правила професійної етики нотаріусів України, яким, таким чином, надали статус нормативного акта, обов'язкового до виконання.

Як відомо, за неетичну поведінку суддя України може бути звільнений з посади або притягнутий до дисциплінарної відповідальності. На жаль, до приватного нотаріуса підхід більш жорсткий. За неодноразові прояви неетичної поведінки він може отримати лише один негатив – позбутися роботи.

Питання етики приватних нотаріусів увагою обділене. Воно нечасто виступає об'єктом дослідження, незважаючи на загальне зниження рівня моралі в суспільстві в період економічних та соціальних потрясінь. На поведінці приватного нотаріуса позначається недостатня забезпеченість його незалежності, а також невваженість законодавства.

У статті буде розглянуто питання, що таке етика взагалі та етика приватних нотаріусів зокрема, а також проблематику анулювання свідоцтва нотаріуса за порушення етичних норм поведінки. Розкриття теми можливе лише за умови, що буде чітко вичленено етимологію слів “етика” і “мораль”, “етичність” і “моральність”. Слід з'ясувати, що таке морально-етичні принципи, правила нотаріальної етики та те, хто, де і коли їх встановив.

За юридичною енциклопедією, слово “етика” має два значення: 1) учення про мораль, духовність та їх роль у суспільстві; 2) система духовних норм і правил поведінки, мораль певної суспільної чи професійної групи. Вона є важливим фактором свідомого підтримання правопорядку в суспільстві [6, с. 367]. Тобто вже на цій стадії можна вести мову про моральність та моральну свідомість. Виступаючи проти ототожнення моральності і моральної свідомості, Строгович М.С. писав, що моральна свідомість – це погляди, переконання, ідеї про добро і зло, про порядну і негідну поведінку, а моральність – це чинні в суспільстві соціальні норми, що регулюють поступки, поведінку людей, їх взаємини [7, с. 7].

Відповідно до юридичної енциклопедії мораль – це духовність, форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин; один зі способів регулювання поведінки людини в суспільстві за допомогою усталених приписів [8, с. 770].

Етимологія слова “етика”, тобто його походження, сягає сивої давнини. Воно прийшло з давньогрецької мови, у якій слова “ethos” у різні часи мало різні значення. Спочатку воно означало місцезнаходження, спільне житло, потім – звичай, темперамент, характер, стиль мислення, а також усталену природу якогось явища. Згодом відомий філософ Арістотель (384–322 р.р. до н.е.), узявши за основу значення етосу як характеру, темпераменту, утворив прикметник “ethicos” – “етичний” для позначення особливої групи людських якостей – мудрості, мужності, помірності, справедливості тощо – відрізняючи їх від якостей розуму. Науку про етичні особистісні якості, достоїнства характеру людини Арістотель назвав “ethice”(етика). Так, у IV столітті до н.е. етична наука дістала свою назву, яку носить і сьогодні [9, с. 5].

Приватного нотаріуса України може бути покарано за порушення правил етичних принципів поведінки і тому бажано знати не тільки етимологію слова “етика”, але й етимологію слова “мораль”. Воно походить від латинського слова “mos” (“moris”), яке означало “крій одягу й мода, звичай і порядок, вдача і характер людини”. Відомий давньоримський філософ Цицерон (106–43 р.р. до н.е.) від цього слова утворив прикметник “moralis” – “мораль” як наука про людські характери [9, с. 5]. Тобто поняття “етика та мораль” створені не народом, а філософами для позначення певної сфери дослідження. Таким чином, і за юридичною енциклопедією, і за підручниками, етика – це наука про мораль (моральність). Етичність – це, певною мірою, моральність.

На думку автора, моральні принципи – одна з форм вираження етичних вимог, які в найбільш загальному вигляді розкривають зміст моральності, що існує в тому або іншому суспільстві. Вони виражають основоположні вимоги, що стосуються етичної суті людини, характеру взаємин між людьми, визначають загальний напрям діяльності людини і лежать в основі приватних, конкретних норм поведінки. У цьому плані вони служать критеріями моральності.

Як сказано вище, в Україні діють Правила професійної етики нотаріусів України (далі – Правила). Вони включають в себе вісім розділів, зокрема:

- I. Загальні положення;
- II. Стандарти професійної етики нотаріуса;
- III. Морально-етичні принципи нотаріуса при здійсненні професійної діяльності;
- IV. Професійно-етичні правила поведінки нотаріуса;
- V. Відносини нотаріуса з Нотаріальною палатою України;
- VI. Відносини нотаріуса з особами, які до нього звертаються;
- VII. Відносини нотаріуса із засобами масової інформації;
- VIII. Поведінка нотаріуса в позаслужбовий час.

Виходячи зі змісту підпункту “і” пункту 2 ст. 12 Закону “Про нотаріат”, неодноразове (тобто два й більше разів) порушення будь-якої норми цих Правил є підставою для анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса. Проте проаналізуємо ці правила. Чи всі їх норми можна вважати такими, що регулюють саме питання етики?

Окрім норми Правил явно не мають жодного стосунку до етики або до моралі, наприклад, відносини нотаріуса з Нотаріальною палатою України. Важко погодитися з тим, що етичними нормами є зобов’язання нотаріуса: 1) брати участь у виконанні Нотаріальною палатою України покладених на неї завдань; 2) особисто відвідувати загальні збори територіального уповноваженого Нотаріальної палати України, а також заходи, що проводяться цим уповноваженим і Нотаріальною палатою України; 3) своєчасно й у повному обсязі сплачувати членські внески та інші встановлені з’їздом Нотаріальної палати України платежі; 4) надавати Нотаріальній палаті України відповідну інформацію тощо.

Фактично, це інструкція, що регулює стосунки нотаріуса з Нотаріальною палатою України та її уповноваженим, певні професійні та посадові обов’язки нотаріуса, але аж ніяк не морально-етичні норми поведінки, за порушення яких можна анулювати Свідоцтво приватного нотаріуса. Це спроба жорсткого підпорядкування кожного приватного нотаріуса Нотаріальній палаті України та її уповноваженому, що суперечить ст. 2-1 Закону “Про нотаріат”, оскільки цією статтею передбачено лише державне регулювання нотаріальної діяльності Міністерством юстиції України та його структурами й жодного слова не сказано про те, що певні повноваження щодо цього має і Нотаріальна палата України. На нашу думку, взаємини нотаріуса з Нотаріальною палатою України мають бути закріплені в окремому нормативному акті.

Правила містять майже всі ті заборони, які передбачені для приватного нотаріуса Законом “Про нотаріат”, зокрема, і щодо порушення законодавства, і щодо порушення нотаріальної таємниці, і щодо порушення вимог стосовно приміщення та оснащення нотаріальної контори, і щодо порушення режиму роботи нотаріальної контори тощо, тобто тих порушень, які є самостійними підставами для анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса. Таким чином, зазначені підстави для анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса, що містяться в Законі “Про нотаріат” та в Правилах, що аналізуються, дублюються і створюють певну конкуренцію правових норм.

Незважаючи на те, що заборона приватному нотаріусу займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об’єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, в штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності, передбачена ст. 3 Закону “Про нотаріат”, і порушення цієї заборони становить самостійну підставу для анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса, вона слово в слово передбачена Правилами і як етична норма, за порушення якої може бути анульоване Свідоцтво приватного нотаріуса. В цьому випадку важко визначитися, яким саме підпунктом частини 2 ст. 12 Закону “Про нотаріат” слід керуватися, зокрема, підпунктом “ж” чи підпунктом “і”. Слід також підкреслити, що заборона приватному нотаріусу займатися підприємницькою діяльністю, яка закріплена у Законі “Про нотаріат” та Правилах, є антикон-

ституційною, оскільки, у відповідності зі статтею 42 Конституції України кожен має право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом. Обмеження підприємницької діяльності можливе лише щодо депутатів та посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Приватний нотаріус не відноситься до жодної із названих категорій працівників. Тільки у зв'язку з цим, така заборона має бути вилучена із Закону та Правил.

Вважати, що норми, закріплені в Законі “Про нотаріат” як самостійні підстави для анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса, є морально-етичними, принципово неправильно і тому їх слід вилучити із Правил.

Необхідно усвідомлювати, що морально-етичні принципи діяльності приватного нотаріуса – це ті принципи, які і не згадуються в чинному законодавстві: наприклад, бути ввічливим, толерантним, добрим, ставитися до людей тактовно та з повагою, не ображати й не принижувати їх честі та гідності, не виставляти напоказ своє “я”, на роботі і в побуті бути тверезим та вихованим і т. д.

Проте не можна вважати морально-етичними обов'язки нотаріуса забезпечувати права і законні інтереси фізичних і юридичних осіб, захищати права та інтереси людини, сприяти утвердженню в суспільстві віри в закон і справедливість тощо, бо ці обов'язки він зобов'язаний нести у відповідності із Законом “Про нотаріат”.

Окремі положення Правил не тільки протизаконні за своєю суттю, але й суперечать здоровому глузду. Наприклад, у відповідності з пунктом 8.2 нотаріус не вправі займатися будь-якою діяльністю особисто і повинен перешкоджати втягненню членів сім'ї у діяльність, яка може негативно позначатися на здійсненні професійних обов'язків нотаріуса або викликати сумнів у його безсторонності та об'єктивності. По-перше, що означає “не вправі займатися будь-якою діяльністю особисто”? Важко погодитися, що цю норму Правил писали юристи. Позаяк заборонити будь-яку діяльність означає заборонити жити, ходити до магазину чи аптеки, готувати їжу, водити дітей до школи тощо. Відвертий абсурд, але він становить підставу для анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса.

Таким же абсурдним видається обов'язок нотаріуса перешкоджати втягненню дорослих членів сім'ї займатися законною діяльністю. Це і протизаконний, і важко здійснений обов'язок нотаріуса, який на нього покладений Правилами, бо він не має повноважень для стримування інших дієздатних осіб від здійснення певних дій.

Слід підкреслити, що ні Правилами, ні Законом “Про нотаріат” не передбачений строк давності анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса за порушення етичних норм поведінки.

На нашу думку, Правила професійної етики нотаріусів України підлягають ґрунтовному переосмисленню, переробці та вдосконаленню. Цей документ слід розділити на декілька. В одному із них необхідно затвердити дійсно морально-етичні вимоги до приватного нотаріуса, у другому – виписати його обов'язки, у третьому – правила спілкування з Нотаріальною палатою України та засобами масової інформації.

На сьогодні Правила професійної етики нотаріусів України – це переважно конгломерат далеких від етики та моралі понять. Але всі вони разом і кожне окремо становить підставу для анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса. За таких обставин приватному нотаріусу важко працювати, бо будь-який вчинок можна розцінити як порушення етики.

Як висновок викладеного в цій статті, слід зазначити наступне:

1) актуальність питання етики приватного нотаріуса та відповідальності за її порушення зумовлена як зміною законодавства та прийняттям нових Правил професійної етики нотаріусів України, так і турботою міжнародної спільноти за стан авторитету нотаріусів;

2) одночасна дія окремих положень Закону “Про нотаріат” та Правил професійної етики нотаріусів України, якими регулюється морально-етична поведінка

приватного нотаріуса та відповідальність за їх порушення, вносить певну невизначеність, оскільки незрозуміло, якою нормою слід керуватися в необхідних ситуаціях;

3) оскільки ні Закон, ні Правила не передбачають строку давності відповідальності за порушення морально-етичних норм, слід встановити такий строк;

4) за порушення морально-етичних норм Законом та Правилами встановлено один вид відповідальності – анулювання Свідоцтва приватного нотаріуса, що не є співрозмірним до різних обставин, мотивів та тяжкості допущеного порушення морально-етичних норм, у зв'язку з чим необхідно розширити перелік видів відповідальності приватного нотаріуса, наприклад попередження, догана, визнання Свідоцтва таким, що втратило чинність;

5) проведений аналіз положень Правил показав необхідність нового осмислення підходів до поняття етики та моралі приватного нотаріуса та ґрунтовної переробки всіх розділів Правил, які б відповідали своїй назві та призначенню.

Впровадження у практику хоча б деяких пунктів наведених висновків стане тим наріжним каменем, на якому дійсно можна впроваджувати морально-етичні норми як невід'ємний обов'язок приватного нотаріуса з відповідними наслідками його порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кальницький М.* Нариси історії нотаріату України / М. Кальницький. – 2008. – С. 95.
2. Гусарев С.Д. Юридична деонтологія : навч. посіб. / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – 2-ге вид., перероб. – К. : Знання, 2006. – 487 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
3. *Кобликов А.С.* Юридическая этика: учеб. для вузов / А.С. Кобликов. – М. : Издательство Норма, 2004. – 186 с.
4. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3426-ХП // *Голос України*. [Офіційне видання]. – 05.10.1993.
5. Про внесення змін до Закону України “Про нотаріат” щодо державного регулювання нотаріальної діяльності : Закон України // *Урядовий кур'єр*. [Офіційне видання]. – 7.10.2012. – № 189.
6. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. – Т. 2. – 1999. – 744 с.
7. *Строгович М.С.* Проблемы судебной этики / М.С. Строгович, Ю.В. Корневский, Е.А. Зайцев, Е.С. Киселев ; под ред. М.С. Строговича. – М. : Наука, 1974. – 272 с.
8. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. – Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. – Т. 3. – 2001. – 792 с.
9. *Етика* : навч. посіб. / За ред. проф. В.О. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.

Отримано 10.04.2013